

Цірат Г.А.*

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЦЕСІВ УНІФІКАЦІЇ ОКРЕМИХ СКЛАДОВИХ МІЖНАРОДНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В КІНЦІ ХІХ – ПРОТЯГОМ ХХ СТОРІЧЧЯ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ СВІТУ¹

У статті розглянуті періодизація та досвід міжнародно-правової уніфікації таких складових міжнародного цивільного процесу, як вручення судових документів, отримання доказів за кордоном та доступ до правосуддя у спрах, що виникають з приватноправових відносин, яка мала місце у кінці ХІХ – протягом ХХ сторіччя, в рамках таких регіональних міжнародних організацій як ОАД, СНД, Європейській Союз, а також в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

Ключові слова: уніфікація, правова допомога, вручення документів за кордоном, отримання за кордоном доказів, міжнародній договір, доступ до правосуддя.

В статье рассмотрены периодизация и опыт международно-правовой унификации таких составляющих международного гражданского процесса, как вручение документов и получение за рубежом доказательств и доступ к правосудию в спорах, которые возникают из частноправовых отношений, которая имела место в конце ХІХ – на протяжении ХХ столетия, в рамках таких региональных международных организаций как ОАГ, СНГ, Европейский Союз, а также в рамках Гаагской конференции по международному частному праву.

Ключевые слова: унификация, правовая помощь, вручение документов за рубежом, получение доказательств за рубежом, международный договор, доступ к правосудию.

The article considers periods and experience of international unification of such components of international civil process as service of documents and obtaining evidence abroad, access to judiciary in disputes arisen out of private relationships that took place at the end of ХІХ and within ХХ centuries under the auspices of such regional international organizations as OAS, CIS, European Union as well as Hague Conferences on international private law.

Key worlds: unification, access to judiciary, services documents abroad, obtaining evidence abroad, international agreement.

¹ Доповідь з деяких аспектів дисертаційного дослідження, яка була зроблена докторантом на засіданні Вченої Ради інституту міжнародних відносин Національного Університету імені Тараса Шевченка, яке відбулося 30 листопада 2011р.

* кандидат юридичних наук, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Процес уніфікації норм, що регулюють питання, які ми традиційно відносимо до міжнародного цивільного процесу – правовий статус іноземців в процесі, їх процесуальна право – та дієздатність, надання міжнародної правової допомоги при розгляді справ з іноземним елементом, визначення юрисдикції судів щодо спорів, обтяжених іноземним елементом, визнання та виконання іноземних судових та арбітражних рішень, має величезне значення для створення належного механізму регулювання правовідносин, обтяжених іноземним елементом.

Разом з міжнародним приватним правом міжнародний цивільний процес покликаний забезпечувати належне, з урахуванням вимог часу, регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, головною метою якого є створення необхідного та ефективного правового механізму вирішення спорів, що виникають з цих правовідносин. Створення такого механізму можливо як на рівні: (а) національного законодавства кожної окремої країни, так і на рівні (б) міжнародних договорів, але за умови впровадження єдиних уніфікованих правил та норм.

Чинниками, які обумовлюють та впливають на процеси уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу є процеси, що відбуваються на різних рівнях міжнародного спілкування:

(а) на рівні суб'єктів господарювання відбувається процес поглиблення транснаціоналізації господарської діяльності, вільного переміщення капіталів та товарів, ріст іноземних інвестицій, лібералізація валютно-кредитних відносин;

(б) на рівні громадян – трудова міграція, змішані шлюби, отримання освіти за кордоном, туризм, постійне проживання власних громадян за кордоном та іноземців у власній країні тощо;

(в) на рівні держав або за їх участі – збільшення участі у комерційних відносинах, заохочення іноземних інвестицій, участь у широкомасштабних інвестиційних проектах, регулюванні ринків товарів, послуг, капіталів тощо.

Вказані процеси вимагають, як мінімум, налагодження (а) ефективного міжнародного співробітництва у сфері міжнародного судочинства (створення рівних умов доступу іноземців до правосуддя, міжнародна правова допомога у цивільних та комерційних справах, визнання та виконання іноземних судових рішень), а як ідеал, до якого треба прагнути – (б) створення єдиного універсального простору або декілька регіональних правових зон з гармонізованим або уніфікованим, одноманітним регулюванням схожих правовідносин, а саме, питань підсудності, процесуальних прав та обов'язків сторін спірних відносин, уніфікованих процесуальних норм, згідно з якими мають розглядатися та вирішуватися такі спори тощо.

Міжнародно-правова уніфікація

Міжнародно-правова уніфікація в сфері міжнародного цивільного процесу здійснюється як на рівні двосторонніх міждержавних відносин, шляхом укладання двосторонніх міжнародних договорів, так і на рівні багатосторонніх міждержавних відносин – в рамках або під егідою різних міжнародних інституцій, наприклад, таких як Гаазька конференція з міжнародного приватного права, різними регіональними міжнародними організаціями, такими як Організація американських держав, Співдружність незалежних держав, інших міжнародних організацій та такого специфічного об'єднання як Європейський Союз.

Процес уніфікації було розпочато у другій половині XIX сторіччя, с початку у Південній Америці, а згодом у Європі – в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

Ще в другій половині XIX сторіччя стало зрозумілим, що досягти бодай якоїсь одноманітності в регулюванні схожих відносин в сфері міжнародного цивільного процесу на рівні лише національних законів неможливо. Стало зрозумілим, що вирішення проблеми існуючої різноманітності можливо лише на міждержавному рівні – шляхом узгодження та закріплення в міжнародних договорах, бажано багатосторонніх, уніфікованих норм, які б регулювали якомога більшу кількість питань міжнародного цивільного процесу.

Спроби вирішити цю проблему відбувалися на рівні двосторонніх договорів, які уклалися між різними державами з окремих питань міжнародного цивільного процесу. Але цей спосіб лише умовно можна назвати уніфікацією, бо він стосувався лише двох країн, які укладають відповідну угоду, та внаслідок власної природної обмеженості не дозволяв створювати уніфіковані норми, як б задовольняли вимоги, що висувалися бурхливим розвитком міжнародної торгівлі та міжнародних контактів в гуманітарній сфері.

З останньої чверті XIX сторіччя було започатковано процес, який ми називаємо міжнародно-правовою уніфікацією міжнародного цивільного процесу і почався він у Південній Америці. Першою з багатосторонніх угод стала Угода «Про встановлення одноманітних правил з міжнародного приватного права в Америці» [1, с. 4; 2], яка була розроблена та прийнята в процесі роботи Латиноамериканського юридичного конгресу, що відбувся у Лімі у 1878 році. Угода була підписана 7-ма країнами, в тому числі Аргентиною, Болівією, Чилі та іншими та містила, зокрема, норми, що регулювали укладання сторонами угод про вибір суду.

Згодом у 1889 році внаслідок проведення першого Південноамериканського конгресу з питань міжнародного приватного права у Монтевідео 1888-1889 роках, було укладено 8 окремих договорів та додатковий Протокол [1, с. 5-6]. Ці договори стосувалися міжнародного цивільного права, міжнародного комерційного права та міжнародного процесуального права. Ці договори були переглянуті та доповнені у 1939-1940 роках в ході роботи 2-го Південноамериканського конгресу з питань міжнародного приватного права, в тому числі як реакція на прийняття у 1928 році Кодексу Бустаманте [3, с. 3-40].

Наступним учасником процесу уніфікації стала Гаазька конференція з міжнародного приватного права, яка розпочала свою роботу у 1893 році [4, ч. 56-61]. У 1896 році була прийнята перша конвенція з цивільного процесу [5], якою були врегульовані деякі питання доступу іноземців до правосуддя, недискримінації іноземців-позивачів (заборона *cautio iudicatum solvi*), надання міжнародної правової допомоги, надання безоплатної правової допомоги, яку згодом замінила Конвенція 1905 року [5].

Процес уніфікації було перервано з початком Першої світової війни. До її початку в світі було фактично два центри уніфікації питань міжнародного цивільного процесу: Південна Америка в рамках Конгресу з питань міжнародного приватного права у Монтевідео та Європа в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

В період між двома світовими війнами процес уніфікації було фактично призупинено, актуальність його суттєво зменшилася, бо були призупинені інтеграційні процеси в світовій економіці та політиці, особливо внаслідок Великої депресії.

Після Другої світової війни процес уніфікації було не тільки поновлено, а й він отримав додатковий потужний поштовх внаслідок прискорення процесів інтернаціоналізації економічного життя, процесів європейської та світової інтеграції, а згодом і розгортання процесу глобалізації.

Таким чином, спостерігаються періоди (а) інтенсифікації процесів уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, які збігаються з періодами поширення свободи торгівлі, інтернаціоналізації господарського життя, процесів регіональної та світової інтег-

рації, та (б) періоди уповільнення або призупинення процесів уніфікації, які, в свою чергу, збігаються з періодами росту протекціонізму, ізоляціонізму, автаркії, згортання процесів регіональної та світової інтеграції.

Останні 60 років ми спостерігаємо безперервний поступовий процес у створенні уніфікованих норм, в якому тон задає Європейський центр уніфікації, який сьогодні представлений в двох іпостасях: Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права, яка є носієм універсального підходу у процесах уніфікації, та Європейським Союзом, де в основі процесу уніфікації покладено суто регіональний підхід.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права

Досвід міжнародно-правової уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, яка відбувається в рамках Гаазької конференції, налічує більше 100 років фактично безперервної роботи. За ці роки було підготовлено десятки конвенцій з питань міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу. Більшість з цих конвенцій набула чинності та є прикладом успішного врегулювання актуальних питань міжнародного співробітництва в різних сферах приватного права.

В рамках Гаазької конференції діє два напрямки уніфікації питань, які ми традиційно відносимо до міжнародного цивільного процесу. Перший – це кооперація в сфері міжнародних юридичних та адміністративних питань, в рамках якого підготовлено декілька важливих міжнародних документів, таких як Конвенції з питань цивільного процесу 1896 року, 1905 року та 1954 року [5], Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів 1961 року [5], Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 року [5], Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 року [5], Конвенція про доступ до правосуддя 1980 року [5]. Другий – це врегулювання питань міжнародної підсудності та визнання та виконання іноземних судових рішень, в рамках якого підготовлено 4 міжнародні конвенції, жодна з яких поки що не отримала такого визнання та розповсюдження, як це відбулося з Гаазькими конвенціями 1965 та 1970 років.

Предметом регулювання конвенцій, прийнятих в рамках першого напрямку роботи Гаазької конференції, є, в широкому розумінні, питання, що забезпечують належну взаємодію судових систем різних країн з метою сприяння розгляду та вирішенню цивільних та комерційних справ з іноземним елементом в таких аспектах як вручення за кордоном судових документів та отримання за кордоном доказів, а також питання створення підвалін національного режиму для іноземних осіб у судах інших країн (полегшення доступу до правосуддя іноземцям, усунення перешкод на цьому шляху – заборона застави позивача-іноземця тощо).

За структурою та переліком питань, що регулюються цими конвенціями, їх можна поділити на дві групи. До першої групи входять конвенції з питань цивільного процесу 1896 року, 1905 року та 1954 року, що є прикладом здійснення спроби врегулювання певного переліку питань в одному міжнародно-правовому документі. Тенденція змін у регулюванні, яка спостерігається від конвенції до конвенції в цьому ряду, полягає у спрощенні процедур взаємодії органів країн-учасниць: від дипломатичних каналів до консульських, надання дозволу здійснювати такі дії дипломатичними представниками та перенесення на двосторонній рівень всіх можливих більш ліберальних режимів, ніж ті, що встановлені відповідною конвенцією.

До другої групи слід віднести Конвенції 1965, 1970 та 1980 років. Вони стали прикладом втілення у життя нового підходу у формах міжнародно-правової уніфікації, а саме,

шляхом розробки та прийняття конвенцій по кожній окремій групі питань міжнародного цивільного процесу: Конвенція 1965 року регулює лише питання вручення за кордоном судових та позасудових документів; Конвенція 1970 року – лише отримання за кордоном доказів та Конвенція 1980 року – закріплення національного режиму для іноземців в питаннях доступу до правосуддя та регулювання багатьох процесуальних аспектів участі іноземців в судах при розгляді цивільних та комерційних справ.

Шлях регулювання окремими конвенціями певної групи питань міжнародного цивільного процесу себе виправдав. Про це свідчить кількість країн-учасниць цих конвенцій та тривалий термін їх дії без суттєвих спроб внесення змін до них або перегляду.

До принципів підходів, що були покладені в основу регулювання, втіленого у розглянутих конвенціях, відноситься, по-перше, визнання територіального характеру юрисдикції національних судів країн-учасниць; по-друге, визнання необхідності взаємодії різних юрисдикцій при вирішенні спору з іноземним елементом та необхідності взаємодії органів влади різних держав як спосіб такої взаємодії; по-третє, визнання доцільним часткового дозволу на застосування іноземного процесуального права зі збереженням в якості основного принципу *lex fori*; по-четверте, надання державами-учасницями часткового дозволу іноземним особам (дипломатичним та консульським службовцям, уповноваженим представникам іноземного суду) діяти на власній території з метою вручення судових документів та отримання доказів, з обмеженням кола осіб, на яких розповсюджується цей дозвіл та обмеженням застосування примусу тощо; по-п'яте, відхід від принципу взаємності (велика кількість заяв та застережень, які вправі зробити держави-учасниці, щодо застосування або незастосування тих чи інших положень конвенції); по-шосте, «невтручання» в національне процесуальне законодавство, залишення його поза сферою конвенційного регулювання.

Це є наслідком визнання за цивільним процесуальним правом його публічного характеру та врахування наявності багатьох розбіжностей в регулюванні тих чи інших інститутів цивільного процесу в законодавстві різних країн. Конвенції 1965 та 1970 років відображають існуючий нині рівень правової інтеграції, зближення національних законодавств в регулюванні тих чи інших процесуальних інститутів і ступінь готовності країн-учасниць відмовитися від певних особливостей в регулюванні цих інститутів та піти на уніфікацію. Власне, світове співтовариство ще не розробило тих фундаментальних підходів, які б можна було визнати універсальними, та на користь застосування яких більшість країн могла б змінити власне національне процесуальне законодавство. Саме такий підхід дозволив досягти мети такої уніфікації – створити дієвий та визнаний більшістю держав правовий механізм регулювання таких питань міжнародного цивільного процесу як надання правової допомоги у формі вручення за кордоном судових документів, отримання за кордоном доказів у цивільних та комерційних справах.

Розробники Конвенції 1980 року також не ставили за мету перейти на принципово новий рівень регулювання, тобто, на рівень встановлення уніфікованих міжнародно-правових норм, які б запроваджували єдиний правовий режим доступу до правосуддя для всіх суб'єктів країн-учасниць. На сьогодні ще не склалися необхідні передумови для такого якісного переходу, але загальна тенденція в цьому питанні має бути такою: від закріплення режиму недискримінації – через надання іноземцям національного режиму – до встановлення одноманітних уніфікованих норм, що створюють єдиний правовий простір.

Процеси уніфікації в рамках Організації американських держав

Протягом 70-х та 80-х років минулого сторіччя в рамках ОАД було прийнято дві конвенції та два додаткових протоколи до них, а саме: у 1975 році було прийнято Конвенцію

про судові доручення та у 1979 році Додатковий Протокол до цієї конвенції. Також у 1975 році було ухвалено та підписано Конвенцію про отримання доказів за кордоном, а у 1984 році Додатковий Протокол до цієї конвенції. Таким чином, на міжнародно-правовому рівні було врегульовано питання вручення судових документів та отримання доказів за кордоном у справах, за участю іноземного елемента.

Аналіз вказаних конвенцій та додаткових протоколів, як досвіду Організації американських держав в уніфікації норм міжнародного цивільного процесу в сфері кооперації в міжнародних юридичних та адміністративних питаннях, дозволив автору дійти таких висновків.

Прийняття під егідою ОАД вказаних міжнародно-правових документів створило міжнародно-правовий механізм в сфері надання міжнародної правової допомоги, який, в цілому, відповідає існуючим у цій сфері міжнародним стандартам [6, с. 144-152].

В принципових підходах, що покладені в основу регулювання вказаних питань міжнародного цивільного процесу у вказаних Міжамериканських конвенціях, є багато спільного з підходами, покладеними в основу відповідних Гаазьких конвенцій 1965 та 1970 років, що вказує на схожість в концептуальному баченні розробників вказаних конвенцій питань, що стали предметом їх регулювання. В той же час у регулюванні схожих питань надання правової допомоги між Гаазькими та Міжамериканськими конвенціями існує багато відмінностей, що свідчить про відсутність єдиних підходів у розумінні порядку їх регулювання в ОАД (південноамериканський підхід) та Гаазькій конференції (європейський та північноамериканський підходи).

Також треба звернути увагу на те, що процес створення під егідою ОАД міжнародно-правового механізму регулювання питань надання міжнародної правової допомоги, затягнувся на 10 років, з 1975 року до 1984 року, і це в той час, коли вже існували та діяли дві ключові Гаазькі конвенції з аналогічних питань: Конвенція про вручення документів 1965 року та Конвенція про отримання доказів 1970 року, що свідчить про те, що досвід Гаазької конференції не було вчасно та належним чином враховано.

Процеси уніфікації в рамках Співдружності незалежних держав

Процес уніфікації в сфері надання міжнародної правової допомоги відбувається, а точніше відбувався, також в рамках Співдружності незалежних держав (СНД), але його інтенсивність (пік активності припав на початок 90-х років минулого сторіччя), та ефективність явно не відповідають вимогам сьогодення. Особливістю процесу уніфікації, яка відбулася в рамках СНД та відмінністю від аналогічних процесів, що відбуваються в рамках інших міжнародних організацій регіонального характеру, є те, що у них процеси уніфікації є наслідком процесів інтеграції та розширення міжнародного спілкування в самому широкому розумінні, а в СНД, між країнами, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, цей процес співпав з процесом дезінтеграції (розпаду СРСР) і базувався на залишках правового спадку СРСР, в тому числі і в сфері цивільного судочинства. З 1993 року не було здійснено суттєвого прориву в цьому напрямку, а Конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, яка була підписана в Кишиневі у 2002 році, не стала, ані проривом, ані суттєвим кроком вперед порівняно з Конвенцією 1993 року.

Процеси уніфікації в рамках Європейського Союзу

Принципово іншим став процес уніфікації в рамках Європейського Союзу, бо він базується на принципово інших засадах та здійснюється в інших організаційно-правових

рамках. До появи Європейського Союзу внаслідок якісного перетворення ЕЄС на ЄС після підписання та ратифікації Маастрихтської Угоди у 1993 році [7], між країнами-членами ЕЄС не існувало жодного багатостороннього міжнародного договору з питань надання правової допомоги – діяли лише двосторонні договори між окремими країнами. Після створення ЄС ці питання стали предметом уніфікації шляхом прийняття спеціальних документів – Регламентів, які, на відміну від міжнародних договорів, не потребують підписання та ратифікації з боку кожної країни-учасниці ЄС, та не потребують подальшої імплементації в національне законодавство, і норми яких мають пряму дію на території всіх країн-учасниць (крім Данії), та Директив. Норми Директив як і самі Директиви, на відміну від Регламентів Ради, не мають прямої дії і потребують імплементації до законодавства кожної країни-члена ЄС.

Протягом 2000-2003 років, в ЄС було прийнято два Регламенти та Директиву, якими були врегульовані значна кількість питань надання міжнародної правової допомоги, а саме: 29 травня 2000 року було прийнято Регламент Ради ЄС №1348/2000 «Про вручення судових та позасудових документів в цивільних та комерційних справах в державах-членах» [8], якій діяв до 2007 року а у 2007 році був замінений Регламентом №1393/2007 від 13 листопада 2007 року з тією самою назвою та предметом регулювання [9]. З питань отримання за кордоном доказів в цивільних та комерційних справах було прийнято Регламент Ради ЄС №1206/2001 від 25 травня 2001 року «Про кооперацію між судами країн-членів в отриманні доказів і цивільних та комерційних справах» [10]. Стосовно деяких питань доступу до правосуддя було прийнято Директиву № 2002/8/ЄС від 27.01.2003 року «Про полегшення доступу до правосуддя у транскордонних справах з метою встановлення мінімальних загальних правил, які скуються правової допомоги в таких справах» [11]. В такий спосіб в рамках ЄС було врегульовано практичне теж саме коло питань, які стали предметом регулювання Гаазькими конвенціями 1965, 1970 та 1980 років. В той самий час, уніфікація в рамках ЄС суттєво відрізняється від аналогічних процесів в рамках ОАД, СНД та Гаазької конференції і, перш за все, формою та способами встановлення на міждержавному чи наддержавному рівні уніфікованих норм з питань надання правової допомоги у спорах, що виникають з цивільних правовідносин. Застосування таких форм дозволило ЄС вирішити одну з головних проблем міжнародно-правової уніфікації – проблему ратифікації укладених міжнародних договорів (конвенцій), що викликає досить серйозні труднощі в інших регіональних міжнародних організаціях, в рамках яких відбувається процес уніфікації. Досягнення ЄС в уніфікації питань міжнародної правової допомоги на сьогодні стали певним зразком для інших регіонів та міжнародних організацій, бо являють собою найбільш досконалий механізм в сенсі створення найбільш сприятливого режиму надання міжнародної правової допомоги в рамках існуючих меж, які накладає на це принцип суверенітету держав у здійсненні на їх території процесуальних дій іноземними судами, або іншими особами за їх дорученням.

Використані матеріали

1. The American Instruments on Private International Law. A Paper on their relation to a future Hague Convention on Exclusive Choice of court agreements. Preliminary Document № 31 of June 2005 for the attention of the Twentieth Session of June 2005. З матеріалів сайту www.hcch.net.
2. Матеріали сайту www.bcn.cl/tratados/detalle.
3. Международное частное право. Сборник документов. – Издательство БЕК, – Москва. 1997. – С. 3-40.

4. Яблочков Т.М. Труды по международному частному праву. – ЮСТ, СТАТУТ. 2009. – С. 56-61.
5. Матеріали сайту www.hcch.net.
6. Цірат Г.А. Досвід уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, що відбувається під егідо організації американських держав.//Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 101. – Частина 1. – К.: ІВМ., Київ, 2011. – С. 144-152.
7. Матеріали сайту: www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf.
8. Official Journal of European Communities 30.06.2000. L 160/37-43.
9. Official Journal of European Communities 10.12.2007, L 324. P. 0079-0120.
10. Official Journal of European Communities 27.06.2001, L 174/1-24.
11. Official Journal of European Communities 31.01.2003, L 264/41-47.